

ШЫН

№ 40
(18315)

2013 чылдың
АПРЕЛЬ 4,
четверг
Садар өртээ 5 рубль

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Фестиваль

«ТИИЛЕЛГЕНИН САЛЮДУ!»

Барыын-Хемчик ко-
жуунун Кызыл-Мажалыктын № 1 ортумак
коллективи — «Тиилел-
сальоду!» республика чер-
геллиг элэди уругларның уран
фестивалының тиилекчизи.
Чылын «Тиилелгенин салю-
ду!» республика чергелиг элэди
уругларның уран чүүл фестивалы
Сталинград тулчушкунунун 70
чылынга база тыва эки турачы-
ның фронтуге чорутканының
чылынга тураскааткан дээрзин
андыраалыңар.

Уругларның чогадыкчы уран
фестивалын ТР-нің Өөре-
ге болгаш эртем яамызы 11
дургузунда эрттирип турар.
Чылдар дургузунда фестиваль
республиканың школачыларының
ында делгеренгей апарып,
ыл болу берген. Чылдан чыл-
иржикчилер саны немежип,
бир күзелдиг коллективтер
хөй болуп турар. Бо чылгы
ублика чергелиг хемчегге 16
коллективтерден 700 ажыг
икчи киришкен.

Ожуун аайы-биле боттары-
школазының адын төлептиг
алгадыры-биле тергиннер-
тергиннери республиканың
нарындан хөйү-биле келген.
ивальдың республика черге-
адазы белен эвес сорулга-
чүге дизе коллектив бүрүзү
чүүл талазы-биле патриотчу
идилгенин темазынга дүүш-
чогадыкчы чедишкенине

Тиилелгенин Салюду.

рин көргүзөр сорулгалыг. Жюри
даргазы В.М.Монгуштуң чугаалал
турары-биле алырга, тодаргай
салган сорулгалыгы болгаш шың-
гыы негелделер дээрге маадырлыг
төөгүнүң болгаш Ада-чуртувустун

Элэди уругларның республика чергелиг «Тиилелгенин салюду!» уран чүүл фестивалы Сталинград тулчушкунунун 70 чылынга база тыва эки турачыларның фронтуге чорутканының 70 чылынга тураскаадып эрткен.

ат-алдарын суртаалдаары база
уран чүүл «чепсээ»-биле патриот-
чу кижизидилгени, Ада-чурт кам-
галакчыларының чырык адынга
хүндүткелди кижизидери. Шко-
лачылар бо хемчегге сонургал-
лы улуг болгаш, олар четтикпейн

манаар база ооң белеткелинге
кончуг харысалгалыг хамаарыл-
галыг. Белеткел үезинде өөреник-
чилер чүгле хөй номчуттунар эвес,
а харын-даа өөредилгеге болгаш
уран чүүлге дузалыг төөгүнү улам

эки өөренип турар. Коллектив
бүрүзүнүң белеткели шыырак.
Ынчалзажок тиилекчилер илерет-
тинген. Фестивальдың тиилекчи-
зи атты Кызыл-Мажалыктын № 1
школазы төлептиг-биле чаалап ап,
тергин коллектив болган. Ийги

черни Эрзин кожуунун Эрзин су-
музунун база Тес-Хем кожуунун
Берт-Даг сумузунун коллектив-
тери үлешкен, а 3-кү черни база
ийи коллектив — Бай-Тайганың
Кызыл-Даг сумузу биле Шагаан-
Арыгның № 2 школазының уран
чүүл коллективтери алган. Ол
ышкаш концерт программаның
уран чүүл деңгели, танцы тургу-
зуу дээш, оон-даа өске номинация
аайы-биле Чеди-Хөлдүн Элегест,
Кызыл кожуунун Усть-Элегест,
Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл, Өвүрнүң
Хандагайты, Тожунун Ий сумула-
рының болгаш Кызылдың № 9,
Чадаананың № 3 школаларның
коллективтери шаңналдарны ал-
ган.

Виктория КОНГАР.

Апрель 4 — Интер-
неттин бүгү делегей хүнү

НОУТБУКТУГ МАЛЧЫН

Бөгүн Интернеттин бүгү деле-
гей хүнү. Интернеттин биске
ажык-дузазы, салдары канды-
гыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр
маргыш аныяктарның «Чүс чылче
базымнар» чыгыжынга база көдүр-
лүп турган. Тываның Күрүне уни-
верситетинин студентилеринин
аныяктар Интернеттин «кулу» бол-
бас, Интернетке дүн-хүн чок «олу-
рарындан» өске, спорт, уран чүүл,
чогаал дээрн ышкаш сонургалдар-
лыг боор уjurлуг дээрн бодады бо
чугаага киришкеннеринин хөй кези-
нин деткимчезин алган.

Тываның чурттакчыларының
эвээш кезин Интернетте деп сан-
чурагайлар көргүзүп турар. Интер-
нетте бүрүткеткен 27 муң Интернет
ажыглакчылары бар, а тус чернин
солуннарының ниити тиражы 40
муң ажыг. Моон алгаш көөрге,
солун-сеткүүл, номнар Тываның
чурттакчыларының сонургалында
ам-даа улуг черни ээлеп турар.

Интернет ажыглап турар ки-
жилернин хөй кезин — аныяктар.
Тывада Интернет-порталдарның
аразында эң хөй ажыглакчылар-
лыг сайт — «Тываонлайн». Интер-
неттин социал четкизинин калба-
рып турары-биле холбаштыр улуг
назынныг кижилер Интернет ачы-
дузазын ажыглаар апарганнар.

МТС 3G Интернет четкини
калбартканындан Хандагайты, Ша-
гаан-Арыг, Сарыг-Сеп дээрн, өске-даа
черлерде Интернет чедер берген.
«Билайн» Сүт-Хөл кожуунун де-
вискээрин дүрген дамчыдар Ин-
тернет четкизи-биле шыва алкан.
Интернет Тывада чылдан чылче
сайзырап турар. Ынчангаш ноутбу-
гун чүктеп алгаш, малын кадарып
чоруур малчыннар бар апарган.

Интернеттен алган.

СУГ УЕРИН МУРНААР

Суг уерин мурнаар — ындыг
чиге сорулганы Тываның Баштыңы
Онза байдалдар яамызының Тыва-
да кол эргелелинин удуртулгазы-
ның мурнунга тургускан. «Уерин
соңнап хемчеглер алыр деп чүве
турбас уjurлуг» — деп, Шолбан
Кара-оол кичээндирген.

Тайгаларда хар, хемнерде дош
эрээш, уер суу моондакталгаш
хөлденир, ооң уламы-биле чурт-
такчылыг черлерин хөмө алырын
болдурбазы-биле хемнер унна-
рының кызы черлеринде дошту
чазылдырар, херек апаар болза,
камгалал ажылдарынга ажыглаар
машина-техника аймаан, бажың-
балгады сугга алыскан кижилер
түр чурттаар черлерин баш бурун-
гаар белеткээр дээрн чугула даал-
галарны республиканың Баштыңы
берген.

Суг ап болур черлерге камга-
лал ажылдарының шенелдерин
чорударын, ындыг черлерин му-
ниципалдыг тургузулганың удур-
тукчулары боттары хууда эргип,
харысалгалыг ажылдакчыларны
дүн-хүн чокка хайгааралга тургу-
зарын база даандырган.

АЖЫК-КОНЧАА СҮРГЕН ОЮННАРНЫ УЗУТКААР...

Ажык-кончаа сүрген оюн-
арттирип турарларның хоойлу-
штур ажыл-чорудулгазын
ыр талазы-биле комплекстиг
глерни бистиң республика-
ылдап кылган.

Ажык-кончаа сүрген оюннар-
ганизаастаар болгаш эртти-
лазы-биле ажыл-чорудулга-
руунун дугайында хоойлу
лика девискээринде 2007
июль 1-ден бээр күштүг
турар. Республика Башты-
нбан Кара-оолдун эгелээш-
езугаар ажылдап кылдырган
хүлээп алдыгган Хоойлу
ажылының түннелдерин
үп эгелээн. Бир эвес 2008
Кызыл хоорайга бодунун
чок ажыл-чорудулгазын-
улга кирип турган 70 хире
залдар турган болза, 2013
эрге-хоойлу камгалаар
ар янзы-бүрү аттар-биле
нып алган 20 хире ойнаар
ны санааннар. Ындыг чер-
спубликаның кожууннарын-
т артаан.

Ажылга чөрүштүр боттан-
турар ол бизнести когун
рганы федералдыг хоой-
лганың ындыг черлеринин
нге тывыскан чамдык эр-

гелери бербейн келген, ооң ула-
мындан ындыг акша сүрүкчүлери
харысалгадан чайлап турган. Ол
ышкаш эрге-хоойлу камгалаар
оганнарның ажылдакчылары-
ның кошкак белеткели, техник-
тиг чепселенишкени, тодаргай
хөделишкениннер кылыр аргалары
кызыы болганындан база бо ажыл
сула чоруп турган.

Оон аңгыда хоойлунун ол
хажыдыкчыларынга хамаарыш-
тыр чүгле административтиг хе-
ректтер оттуртунуп турган. Ол
хоойлунун күштүг болуп келген
беш чылының дургузунда ындыг
херектерни судтар чүгле ийини
сайгарган. Тургустунган бо бай-
далды долузу-биле чайладырының
дугайында республика Баштыңы-
ның айтышкынын езугаар Чазак
Баштыңының оралакчызы Артур
Монгалдың деңгелинге бо ажыл-
херекке хайгаарал чорудар ал-
бан черлеринин төлээлекчилери
чөвүлел хуралдарны ай санында
эрттирип турар апарган. Баштай-
гы болган хуралга-ла ведомство-
лар аразының ажылчын бөлүүн
тургуска, ол бөлүк хоойлу чөрүш-
кек ажыл-чорудулга дугайында
хамаатыларның дыңнадыгларын
хынап турар үеде документилер-

ни канчаар шын долдурарының
талазы-биле методиктиг сүмелер-
ни ажылдап кылган. Полицияның
участок төлээлери-биле практиктиг
кичээлдерни эрттирген, хыналда
болуп турар үеде кандыг байдал-
дар тургустунуп кээрин аңаа база
баш удур көргөннер. Кол кичээ-
гейни протоколдар долдурарыңче,
материалдар чыырыңче, хавыртын-
ган дериг-херекселдерни кандыг
мөөрейлиг оюннарга таарыштыр
тургусканын өөренип көөрүнче
угландырган.

Ажык-кончаа сүрген оюннар-
ның непереп турар чоруун бол-
дурбазы-биле 2013 чылдың март
28-те республиканың ИХЯ-зының
болгаш истелге комитетинин ис-
телге эргелелинин ажылдакчыла-
ры Кызыл хоорайга чеди адреске
хыналда кылган. Оон түннелинде
чажыт бизнес боттандырып турар
чеди черни тыпкан. Оларны «Юби-
лейный» автокомплекске, «Обувь»
баазасынга, «Беш сылдыс» садыг
бажыңының чоогунга, «Вета» ма-
газинин девискээринге, «Мөңгүлек»
гостиницазынга болгаш ийини
«Долаановский» рыногунга тып-
каннар. 160 хире компьютер тех-
никазын болгаш 3 миллион ажыг
рубльди хавырган.

Үүлгедиг болгаш яла

Хоойлу чөрүштүр бизнес ор-
ганизаастаан дөрт кижиге болгаш
оларның чажыт ажыл-чорудулга-
зынга деткимче көргүзүп турган
ИХЯ-ның бир ажылдакчызынга
хамаарыштыр кеземче херектерин
оттурган. Республиканың Чазак-
ның Баштыңының оралакчызы Ар-
тур Монгал чедишкенин болган
бо ажыл дээрге аңгы-аңгы албан
черлеринин болгаш ведомство-
ларның кады үндүрген күжениш-
киннери болгаш дугуржулгалыг
хөделишкениннеринин түннели
болган дээрзин демдеглээн.

— «Чангыс холдуг дээрбечи-
лер» болгаш оларның ээлери
хоойлу чөрүштүг орулга ки-
рип тургаш, чүгле экономиктиг
когаралды чедирип турар эвес, ха-
маатыларның акшазын арылдыр
ап, өг-бүлелерни берге байдалга
онааштырып турар. Ындыг бу-
жар чүүлдер-биле демиселди сок-
сатпас бис. Чажыт бизнести узут-
каарының дугайында республика
Баштыңының айтышкынын эрге-
хоойлу камгалаар оганнарның
болгаш угаан-саарыылдыг хама-
атыларның күженишкениннеринин
ачызында күүседир бис — деп, ол
демдеглээн.

ТР-нің албан-езуунун
сайтызындан.

Хүннүң медээлери

БЮДЖЕТ ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫН
САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАР

Бо ажилга улуг деткимчени республиканың «Республика бюджетиниң акша-хөреңгизинге хамаарыштыр бюджет хойлуужудулгазын-га хажыдышкын болдурган кижилерге административтиг харысалга онаарының дугайында» хойлузу көргүзөр ужурулуг, ол хойлуунуң төлөвилелин Тываның Чазаа деткээ.

Ол төлөвилел езугаар алырга, республика бюджетиниң акша-хөреңгизин ажыглап турар үеде административтиг чурум хажыдышкынын болдурган таварылгада протоколду республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының албаны болгаш ТР-ниң Саналга палатазы тургузар дээрзи көрдүнгөн. Административтиг чурум хажыдышкынын дугайында сайгарар херекти сайгарар эргени Саң-хөө-бюджет хайгааралының албанынга тывыскан.

Күүсекчи эрге-чагырганың регион органдарының, тус чер чагыргаларының, бюджет бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчулары, республика бюджетинден кирип турар саң-хөө акша-хөреңгизи-биле ажилдаар ужурулуг өске-даа кижилер бюджет акша-хөреңгизин кайы хамаанчок ажыглаар болза, 4-5 муң рубльге торгадыр. Ол акша республика бюджетиниң орулгалыг кеззэнче кирер.

Чазак кижигүннери сайгарып чугаалажыр кылдыр ук хойлуунуң

төлөвилелин таныштырып тура, Саң-хөө-бюджет хайгааралының албанының удуртукчузу Эва Даваа-Самбуу бо харысалганы буруудаан кижилерге ооң мурнунда база хүлээди келген дээрзин дыңнаткан. Ынчан ону республиканың административтиг чурум хажыдышкынын дугайында кодексинге кириштир ажыглап турган. Маңаа хамаарыштыр республиканың аңгы хойлуунуң хүлээп ап турары дээрге, ооң улуг ужурудузалыын бадыткап турар.

Ол хойлуу төлөвилели хамаарыш мурнунда бюджет акша-хөреңгизин өскээр ажыглаар чоруктарга удур ажилдап кылдынган. Саң-хөө-бюджет хайгааралының албанының дыңнатканын езугаар алырга, республикада ындыг чурум хажыдышкынын сөөлгү чылдарда кызырлып ора. Ындыг турбуже ниити сан ам-даа улуг болуп артпышаан.

Республиканың бо хойлуунуң хүлээп алганы бюджет хойлуунуң сайзыраңгайжыдарының талазы-биле ажилдың сөөлгүзү эвес-тир. Саң-хөө сагылга-чурумун улам ыңай быжыглаарынче уланган федералдыг хойлуу төлөвилели ажилдап кылдынган, ону Күрдума удавас бирги номчулганында чугаалажыр. Акша-хөреңгини өскээр ажыглаар болза, торгаал 20-ден 50 муң рубль чедер дээрзин ол хойлуунуң төлөвилелинде айтыр-кан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ХӨГЛҮГ БОЛГАШ ТЫВЫНГЫРЛАР

Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бодалы-биле алырга, Хөглүг болгаш тывынгырлар клуу — чүгле оюн-тоглаа организастаарының аргазы эвес, студентилер болгаш школачыларга эртем-билиин алгыдып алырының база бир хевир. Ынчангаш ол хөглүг болгаш тывынгырларның шимчээшкенин деткээ оюн-баштак хүнү апрель 1-де оларның оюн-тоглаазын чылдың-на эрттеринге акша-хөреңгини үндүрүп бээр деп шийтирнү хүлээп алган.

Хөглүг болгаш тывынгырлар клуунуң командаларының аразына маргылдаа оюннар эң-не баштай 2012 чылдың апрель 1-де республиканың Баштыңының кубогу дээш эрткен. Ынчан аңаа чүгле үш команда киришкен — Кызылдың, Абаканның, Красноярскиниң. Оон бээр республикага хөглүг болгаш тывынгырлар шимчээшкенинге хөй аныяктар

киржи, командаларының саны 12 чедир көвүдзэн.

2013 чылдың апрель 1-де Тываның национал хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен хөглүг болгаш тывынгырлар командаларының аразына оюнга республиканың Баштыңының кубогуна кордакчылар — Красноярск хоорайдан «Люкс» биле «7 пятница», Абакандан «Грабли» биле «Синь Хунь Дзе», Кызылдан «Аныяктар» биле «Алдаг болган ийистер» деп командалар.

Республикада хөглүг болгаш тывынгырлар шимчээшкенинге бо чылын база бир улуг болушкун — май айның 5-те Улусчу чогаадылга бажыңыга школачыларның «Азия төвү» деп хөглүг-баштак түннел оюннарының эртери. Тилекчи команда — 100 муң рубль, ийги болгаш үшкү черлерни ээлзэн командалар 20-30 муң рубль акша шаңналдарын тус-тузунда алыр.

ДЕЛЕГЕЙЖЕ ОРУКТАРЫН
АЖЫТКАН

Свердловск областың Нижний Тагил хоорайга кикбоксингиниң «фулл-контакт с лоу-киком» хевиринге Россияның чемпионды болгаш бирги чери дээш маргылдаа март 26-30 хүннеринде болуп эрткен. Бо маргылдаа 2013 чылда эң хөй кижикчилиг болган — аңаа 483 спортчу киришкен. Тывадан элээди 27 кикбоксингилер оларның-биле күжүн шешкен. Республиканың спортчу ат-алдарын оларның бүзүрелдиги-биле камгалаанынга Россияның алдарлыг спорт мастери, команданың улуг тренери Мерген Мон-

гуш чоргаарланып чанып келген.

Бистиң кикбоксингилеривистиң алдызы Европа чемпионды, Диана Доктугу биле Сергей Ооржак бо чылдың май айда Венгрияга болуп эртер Делегей кубогунуң маргылдаазынче орукту ажыдып алганнар. Ниитизи-биле сес медальды Тываның командазы чаалал алган: үш алдын, ийи мөңгүн болгаш үш хүлер.

Мөңгүн-Тайгадан Антон Салчак бо маргылдаага мөңгүн медальды болгаш Россияның спорт мастери атты чаалал ап, мөзү-бүдүжүнүң туруштуун көргүскөн.

ҮНДЕЗИННИГ ШИЛИЛГЕ

Национал политика айтырыгларын боттандыраар болгаш националдар аразында харылзааларны тургузар талазы-биле Тыва Республиканың Баштыңының дузалакчызы албан-дужаалга Орус культура төвүнүң директору Вера Лапшакованың томуйлааны үндезинниг шийтир болган.

Чүге дээрге 2009 чылда Кызылга тургустунган Орус культура төвү ооң удуртукчузунуң чогаадыкчы, тывынгыр болгаш шудургу чоруунуң ачызында чүгле орус улустун эвес, республикада өске-даа хөй национал улустарның чыгыр чери, оларның найыралының одаа болу берген. Орус культура төвүнүң киришпээни республиканың амыдыралында хөй-ниити болгаш культура болушкуннары чок деп чугаалап болур. Орус культура төвүнүң чанында бот-тывынгыр чогаадыкчы коллективтер — Наадым, Пасха, Шагаа байырлалдарын, улусчу чогаадылга фестивалдарының доктаамал кижикчилери. Төптүн чылдың-на эрттирип келгени Рождество концертин чүгле христиан чүдүлгелиглер эвес, сарыг шажын, ис-

лам дээш, өске-даа чүдүлгелиг хөй кижилер сонугарал кээр.

Төптүн ады Орус культура төвү-даа болза, ооң ажил-чорудулгазы чүгле орус культурага кызыгаарлаттынмаан болгаш Тывада грузин, азербайджан, армян, бурят, немец дээш, өске-даа национал бөлүктөрнүң чыгыр өргээзи апарган. Бо өргээге олар бот-боттарын билчип, найыралдажып турарындан республикада аңгы-аңгы нациялар аразында чөрүлдээр чок. Орус культура төвү Тыва үндезин культура төвү-биле кады сырый ажылдап турар. Орус дылдыг кижилер тыва дылды билир болзун дээш, Орус культура төвү

тыва чугаа бөлгүмүн аңаа. Эске девискээрлер харылзааны тударынга чурат тура төвүнүң ужурулуг. Улуг-Хемниң ун-тап, чаңгыс хемниң сууруур кожалар-биле «Улук хүнүн» эрттиргени олазында найыралды, кадыкжылганы улам быжыктыр. Тываның чоннарының блязы Орус культуру тургустунуп, ооң чардагызынга Вера Лапшакова соңгуттурганы хөйчү турар.

Вера Лапшакованың дузалакчызынга томуйлаа да айтышкынга атты салган. Кыска үе дургузунда культуру төвү республиканың лалының хөй-ниити болуп турлуг амыдыралының кези апарган. Аңгы-аңгы кижилерниң аразында харылзааларны берип, бот-боттарын билдирип, Тывада чурттап турар кижилер улуг Россияны бис дээрзин билиндирип, кончук чугула сорулган турар — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Хайгаарал-медээ

ГЛОНАСС СИСТЕМАЗЫ — ТЫВАДА

Хайгааралдың улуг хемчээлдиг Спутник системазын (ГЛОНАСС-ты) шийгээди алырының талазы-биле айтырыгны Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргитке болган чөвүлел хуралга сайгарып чугаалашкан.

Пассажирлерни коммерция хевир-биле аргыштырып, чүктөр сөөртүлгезин боттандырып тура, айыыл чок чорукту автомобиль транспортуна хандыраарыга дузалаар системаны ажилдадыры чонунуң транспортка айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле федералдыг комплестиг программаның угланышкынын бирээзиниң күүселдези болур. ГЛОНАСС-ты шийгээдириң сөөлгү үе-чадазы — шимчээшкени космос дамчыштыр хайгаараар система-биле дериттинген транспорт аймааның дугайында медээни дамчыдары, чурттуң оруктарына тыптып келген айыыл-халаптарны дарый чайладырының талазы-биле хемчеглерни эргежок чугула апарган таварылгада алыры болур.

ГЛОНАСС-ты шийгээдириң талазы-биле хемчеглерниң күүселдези хөй-хөй үе-чадалыг: транспорт системазын хайгаарал системазы-биле дерири болгаш регионнуң хайгаарал-медээ төптөрүн тургузары, медээлерни федералдыг төпче дамчыдары организастаары болгаш күүсе-дири, ОБ таварылгаларын дарый кичээнге алыр системаны тургузары. Россияга бир дугаарында хайгаарал-медээ төвүн эрткен чылдың сентябрь 28-те Владивостокка

ажыткан. Сибирьниң федералдыг округунда ындыг төптү чүгле Иркутскиде болгаш Новосибирскиде тургускан.

ГЛОНАСС системазын шийгээди алырын бистиң республика 2012 чылдың сентябрьдан эгелээш Информатизация болгаш харылзаа яамызынга дааскан. Ук яамының удуртукчузу Органа Натсак Тываның девискээринде ГЛОНАСС системазы-биле дүрген дуза чедирер 101 машина, ОБЯ-ның 3, почтаны чажыды-биле чедирер албаны — 3, Тываның каайлы чериниң — 2 машиназы, 1 маршрут такси дериттинген дээрзин демдеглээн. «Кызыл АТБ-зи» КУБ-туң автомобильдеринде ону чаа салып турар.

Хайгаарал дериг-херекселдерин бисте чүгле элзэн каш организация салып турар, ындыг-даа болза, республикада хайгаарал-медээ төвүнүң чок болуп турарындан Ространсхайгааралдың төвү-биле чүгле «ГЛОНАСС-Азия» КХН харылзажып турар, ол чер чогуур сервер дериг-херекселдиг, программа хандырылгалыг болгаш лицензиялыг болуп турар.

Амгы үеде Информатизация болгаш харылзаа яамызы «2014 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эрге-ажыктарына ГЛОНАСС системазын болгаш космос ажил-чорудулгазының өске түннелдерин ажыглавышаан, Спутник дамчыштыр хайгаарал системазын шийгээдири» республиканың тускай сорулгалыг программаның төлөвилелин ажилдап кылып турар. Ол төлөвилелде регионнуң эртем-шинчилел төвүн тургузарын бол-

гаш аңаа эргежок чугула хөреңгини тускайлаарын деп көргөн.

Ол чугаа үезинде республиканың девискээринге ГЛОНАСС системазын шийгээдири дугайында айтырыгны ший берген бис дээрзин Шолбан Иргит айтыркан.

— Тывага автомобиль порту кол хөлге болгай. оруктарывыста байдалды даалааш, республика Б Шолбан Кара-оол орук шимчээшкени айыыл чок чорудыраарының талазы-биле аныкканы хөй удаа берип, ынчангаш бо айтырыгны шийтирлээри чугула болур. Оон аңгыда хайгаарал херекселин салып албас июль 1-ден эгелээш авто ээлери торгаарын федерал луда айткан болгай. Бо дээр миктиг болгаш социал ужурулуг, автомобиль ачы-дузатар кижилерниң амы-ты болгаш кадыкшылының да айтырыг-дыр — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ТЫВАДА ХАРЫЛЗАА ЧЕТКИЗИНИН ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Хурал үезинде.

Апрель 2-де, Чазак Башкыыга «республикада лекоммуникация бол-ш информация инфра-руктураларының сай-ралының дугайында» ралды Тываның Башты-Ш.В.Кара-оол башка-п эрттирген.

информатизация болгаш лзаа сайыды О.Д.Натсак.

а сайыттар, оларның ора-ры, албан черлериниң чулары, хөй-ниити орга-ларының болгаш харыл-зырының ажылдакчылары ен. Хуралга ТР-ниң Ин-изация болгаш харылзаа ның сайыды база харылзаа ың удуртукчулары илеткел-ылган.

ы үеде Интернет четкизи сotalыг телефон-биле ха-ырын билбес кижилер барык ке сайзыраңгай чурттарда аның болгаш медээ-ин-ия адырының бо аргазы үрүзүнүң ажылдап турары пу апарган. Бистер база-ла чыда калбайн, бичилеп п, туттунуп чоруп олурар оң мурнунда электронуг ашиналары кирип шиң-ен. Сайзыраза-сайзыраза, тер биле сotalыг телефон тыдыралга чугула херек Интернеттиң база теле-кайы хире ажыктыын би-лардан улуг назылыгларга дыка эки билер.

лга ТР-ниң информати-болгаш харылзаа сайы-Д.Натсак тодаргай илет-кылган. Ол талазы-биле байдалды алырга мындыг. икада харылзаа четкизи-зыралы сөөлгү чылдарда өгжүлдө келген деп бо-публиканың девискээринде еде 40 хире харылзаа чет-

кизиниң операторлары ачы-ду-занын чедирип турарлар. Оларга: «Ростелеком» ААН, «Тывасвязь-информ» ААН, «Почта России» салбыр, «МТС» ААН, «Вымпел-ком» ААН, «Мегафон» ААН, «ИТ СИСТЕМЫ» КХН, «РТРС» күрүне-ниң унитарлыг бүдүрүлгези болгаш өскелер-даа. 2013 чылда Мегафон харылзаа четкизи улам-на сайзы-рап, бүгү чурттакчылыг черлерге харылзаа четкилерин тургузарын планнап турар.

Вымпелком харылзаа четки-зи 2014-2015 чылдарда респу-бликаның девискээринге Чөөн-Хемчик, Таңды болгаш Улуг-Хем кожуун-нарга сotalыг харылзааны ханды-рап, 8 немелде тудугларны кылы-рын планнап турар.

Енисейтелеком 2013 чылда 4 баазалыг кезекти, 6 радио четки-зин планда кириген.

Республикада **стационарлыг харылзаа дузазын** 30 691 кижиле ажылдап турар, ол ниити сандан 459 абонентилер «Ростелеком» ААН-де, а «Тывасвязьинформ» ААН харылзаазында 30232 кижиле харылзажып турар.

143 көдөз чурттакчылыг суур-лардан автомат телефон кезек-териниң (оон ыңай АТК) 35-жи, тургустунган. 108 көдөз суурлар-да автомат телефон станциязы чок болуп турар. Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннарнык төптөрүнде автомат телефон кезээ бар. Тере-Хөл кожуунда кандыг-даа телефон харылзаазы чок.

Бистиң республикада **сotalыг телефон** харылзаазы дыка эки сайзырап турар. Сotalыг харыл-заага дараазында компаниялар ачы-дузаны көргүзүп турар: «МТС» ААН, «ВымпелКоммуникация» ААН, «Мегафон» ААН болгаш «Енисейтелеком» ХАН. Амгы үеде сotalыг харылзаа 118 көдөз суур-ларда хаара туттунган. Ырак-узак көдөз суурларда сotalыг телефон тургустунмаан, айтырыгны дарый шиптирлээр талазы-биле чугаа чо-руп турар.

Республикада 26998 өреге азы, чурттакчы чонун 32,5 хуузу **Ин-тернет четкизин** ажылдап турар. А 2010 чылда Интернетке 15,3 хуу өреге коштунган турган. Амга че-дир дыка эки сайзыралды алган. Интернет четкизин республика де-вискээринде 7 компания харыы-лап турар. Интернетте Тываның ажыл-амыдыралы-биле холбаш-кан сайттар эвээш эвес. Массалыг чепсектерге хамааржырлары-даа бар, кандыг-бир албан черлери-ниң медээ-информация дамчыдар четкилери база хөй. А боттарының

бичии-бичии «четкижигештерин» ээремчик дузаа дег кожуп алганна-ры арбын. Интернетте сайттарнык амы-хууда херек бүдүрүп алырын-га, ажыл-агыйга-даа дузазы улуг. Республиканың телекоммуникация инфраструктураларының сайзыра-лының кол-кол көөр айтырыглары база бар. Транспорт харылзаа чет-кизин тургузары, көдөз черлерге инфраструктураны сайзырадыры, орук инфраструктураны калбар-тыры болгаш информация систе-мазын неггедир сорулгалыг ай-тырыглар эвээш эвес.

Интернет сайттары. Тывавыста

IBM-ниң Чөөн Европа/Азияда эш-тежилге айтырыгларын харыылап турар төлөз К.В. Малашкевич.

яныз-бүрү чаданың албан черлери-ниң кол херээ — республиканың чурттакчы чонунга дуза чедирери. Ынчангаш албан черлериниң Ин-тернет сайттарында медээ-инфор-мация чонга ажыктыг чүүлдер-биле долдунган. Ол сайттардан номчуп, билип алыр аргавыс бар. Чазактың албан-езуунун сайтызы (govtuva.ru), (tuvaonline.ru) бо сайттардан яамыларнык хун бүрүде ажылы-ның дугайында көрүп, номчуп бо-лур. Оон-даа өске ажыл-агыйжы сайттарже медээлер кирип турар. Интернет четкизинде сайттарнык ужу-дузазы эки.

Хуралдың хун айтырынга хамаарыштыр санал-оналдарны дыңнааш, республикада телеком-муникация болгаш информация инфраструктураларының сайзы-ралы моон-даа соңгаар хөгжүүр дээрзин онзалап демдеглевешаан, ажыл-херектерде чедир шиптир-леттинмейн турар айтырыгларны дарый тодарадырын Чазак Башты-ны Шолбан Валерьевич айткан. Тывага харылзаа четкизиниң сай-зыралы — бурунгаар хөгжүлдениң чадазында.

Анисья ТЮЛЮШ.

А-Х. АПЫКААНЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Чонну ажылга хаара тудар төп

Ажыл чоктарны өөредир

Чонну ажылга хаара ту-дарынга хамаарыштыр 2013 чылда салдыг кол сорул-галарнык бирээзи—ажыл-чок кижилерниң профессио-нал белеткели. Албан-езуу-нун медээзин езуугаар алыр-га, оларнык хөй кезин чүгле школа дооскан кижилер бо-луп турар.

Ындыг байдалды барымдаа-лаш, «Ажылы чок хамаатыларны өөредип тургаш, күш-ажылга ки-рери» деп ведомство программазын ажылдап кылган, ол «2013 чылда күш-ажыл рыногунда дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырары» тускай сорулгалыг программа-биле бол-гаш «Чаңгыс суур—чаңгыс бүдүрүл-ге» деп губернатор төлөвилели-биле кады күүсеттинип турар. Ылангыя 2013 чылда көдөз черде ажылы чок 124 хамааты эргежок чугула мергежилдерге өөредилге-ни эртер. Оон аңгыда 120 ажылы чок кижилер конкурс шилилгезин эрт-кеш, бодунуң ажыл-херезин ажыдып алыр болза, 58 мундан 111 муң рубль чедир саң-хөө деткимчезин алыр. Ол дээрже ук хамаатыларнык боттарының төлөвилелдерин Чонну ажылга хаара тудар албан черинге камгалаары болур, бир эвес аңаа ону деткир болза, чогуур черже ону кирир. Эргежок чугула кылыг-ларны бүдүрүп эгелзэн иденкейлиг кижилерде бут кырынга туруп кээ-риниң аргалары кезээде турар. Оон аңгыда 111 муң 720 рубльди ажыл берикчилери конкурска үндөзилеп алырлар, ол акшаны ажылы чок хамаатыларга ажылдаар олуттар тургузарынга ажылгаар.

Чаш уругларлыг иелерни эрге-жок чугула мергежилдерге өөре-дир программаны база көргөн, ол талазы-биле ажылды яамылар болгаш ведомстволар, өөредилге

черлери-биле чорудуп турар. Чонну ажылга хаара тудар агентилелдин удуртукчузу Алдын-кыс Конгарнык чугаалап турары-биле алырга, ажы-лы чок хамаатыларны мергежил-дерге өөредип алыр болза, 2012 чылдың түннелдерин езуугаар рес-публиканык күш-ажыл рыногунда байдалды чавырылдырарынга идиг болур.

Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-га хаара тудар талазы-биле фе-дералдыг албанның 2012 чылдың декабрь 26-да эрттиргени Бүгү-россиянык селектор хуралынга Чонну ажылга хаара тудар албан-биле Тываның эрге-чагырга орган-нарының демниг ажылдап турарын демдеглзэн. Ол дугайын Роскүш-ажылдың удуртукчузу Юрий Гер-ций республика Баштынынга база дыңнаткан. 2012 чылда чуртка ажылы чок кижилерниң саны оон мурнундагы чылдаазынга деңгээр-ге, 10 хуу кызырылган.

Тываның Баштыны Шолбан Ка-ра-оолдун «Тыва Республиканык күүсекчи эрге-чагырга органнары-ның тургузуунга өскерилгелер ки-рериниң дугайында» бо чылдың март 28-те күштүг болуп кирген Чарлыын езуугаар Чонну ажылга хаара тудар агентилелди Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызын аңгылаанының соонда тургустунар Күш-ажыл болгаш со-циал политика яамызынга каттыш-тырар. Ол дээрже чонну ажылга хаара тударының талазы-биле улуг хемчээлдиг сорулгаларны чаа яамының күүседири-дир. Респу-блика Баштынының салганы улуг со-рулгазы—профессионал өөредилге албан черлериниң специалистерин күш-ажыл рыногунда тургустунган негелделерни барымдаалап бе-леткээр дээн сорулгазын езуугаар ажылды күүседири болур.

«ЯТ-ХА» бөлүү

Хөй чурттарда сөөлгү чээрби чылдарда аажок неп-терзэн хөгжүмнүн «этно-рок» угланышкынның үн-дезилекчилериниң бирээзи деп «ЯТ-ХА» бөлүк делегей-ге сурагжый берген.

Тыва национал хөгжүмнүн он-загай аялгалары рок-хөгжүмнүн дүрген, диңмиттиг хөөнери-биле холушкаш, бөмбүрзектиң кайы-даа булуңнарында дыңнакчылар-ның сонургалын хаара туду-бээр. Азияның, Европаның, Соңгу Американың болгаш Океанияның чурттарын бо бөлүк кезип, тыва улустун уран чүүлүн өске чоннар-га таныштырып чоруур. Бо чылдың апрель айда Альберт Күвезиниң «ЯТ-ХА» бөлүү Иркутск областын, Бурят Республиканың көрүкчүле-

ринге боттарының талантыын ба-раалгадыр.

Бөгүн, апрель 4-те, Бурят фи-лармонияның Улан-Удэде концерт залыга «ЯТ-ХА»-ның күүселде-зинге тыва национал аялгалар-биле каастаттыг рок-хөгжүм чаң-гыланар.

yat-kha.ru

«Чыгап» турар

Тываның хемнеринде 6 дош кежиглер бар. Бии-Хем хемде Кара-Хаак кежинин март айның төнчүзүнде-ле хаап каапкан.

Каа-Хем хемде Бүрен-Аксы биле Белбей, Тоора-Хем хемде Тожу кежиглерин апрель 3-те хагган. Улуг-Хем унунда Баян-Кол биле Эйлиг кежиглерин даарта, апрель 5-те, хаар.

Тывада агаар 10-15 градус че-дир чылып келгени-биле хемнер-ниң дожу дүрген эрип, чугалап эгелзэн. Ол кежиглер хемнер ке-жир чоннуң чазын, күзүн аргыжа-рының чаңгыс-ла оруу болгаш, тус черниң чурттакчылары олап маши-на-балгаттыг кежип, Онза байдал-дар яамызының кичээндиргилерин

тоовайн, боттарын айыыл-халапка «чыгап» турарлар. Айыыл-халап-ты болдурбазы-биле Онза бай-далдар болгаш Иштики херектер яамызының ажылдакчылары дош кежиглерде дежурныйлаашкынны организастан.

Онза байдалдар яамызы.

ШЫНАРЫ БЕДИИР ТУРБУЖЕ...

• Журналистиң көрүжү

Март ай республиканың культурулуг амы-дыралына хайымныг эрткен, янзы-бүрү фестивалдар, мөөрейлер культура одагларына болган. Оларның бирээзи — чылдың-на эртип турар уругларның «Хамнаарак» ыры мөөрейи.

Ону Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Надежда Шойгу удурткан жюри үнелеп көргөш, түннелин үндүргөн. Ти-лекчилерге турскаал статустка-лары, дипломнары тывыскан.

Чылдың-на болуп эртип турар болганда, мөөрейниң деннели чылдан чылче бедиир, киржикчилерниң ат-сураа алгыыр ужурлуг турбуже, байдал херек кырында ындыг эвезин уругларның күүселделеринден эскерип болур. Ылаңгыя бичин бөлүктүң киржикчилериниң күүселделериниң шынары дыка куду болганындан жориниң дээди шаңналды тывыспаан ужуру-даа ол боор.

Түннел концертти көрүп ора, каш-даа күүселде үзүндө «Бо ырыны азы киржикчини чүү дээш кирип каан чоор, онзагай чүү-даа чок ышкыжыл» дээн бодал кижиниң бажына бо-ла кире дү-жер. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, шилде шын эвес болуп турарында-дыр. Кожуун, суму бүрүзү чер-чуртунун, школазы-ның адын камгалап, республика мөөрейинге киржир уругларның эң шырактарын шилээш, чорудар ужурлуг. Ынчан кошкак атка кирбес ийик. Биезки «аарыг» каттап турары илдең: өөреникчилерниң ада-иезиниң албан-дужаалының аайын бодал ийикпе, азы өске бир-ле чылдагаан ужурундан шоолуг эвес ырлап каан-даа болза, найысылал Кызылче чорудуп турар. Ылап ырлаар уруглар шүүреттинип артып турар.

Өөреникчилерниң мөөрейге ырлап кээп турар ырларының ниити даңзызын тургузар болза, каш-ла ыры. Оларны та чеже кижжи каттап ырлап турар чүвө! Чылдың-на ол-ла ырлары-биле

киржип турарлар база бар. Ырларның авторлары кымны-даа со-нуургатпайн турары-биле дөмей: сөзүнүн-даа, аялганын-даа авторун чарлапайн турар. Сце-надан чарлапайн турар, а жюри-же кирген чагыларында айтып каан чадавас деп бодааш, жюри кежигүнү, композитор Наталья Александровна Лопсандрон со-нуургап айтырарымга, мынча деп харыылады: «Мээң бодумнуң безин каш-даа ырым дыңналды, автору дээш чагыларында-даа айтыппаан боор-дур». Кымнарның чогаатканын башкылары билбес болуп турары ол ышкыжыл. Башкылар ол хире деңгелге турда, уруглардан чүнү манаарыл?

Утка-шынар талазы-биле уругларга таарышпас ырларны мөөрейниң киржикчилери ырла-жып турар. Чаш улус, элээди оол-дар, уруглар улуг улуска тааржыр — ынакшыл дугайында ырларны күүседип турар. Өөреникчини бе-леткеп турар башкызы ону канчал херекке албас боор чүвөл? Сцена

шимчээшкенинге хамаарыштыр алырга, башкыларның ажылы шуут көзүлбейн турар. Уруглар боттары-ла борастанып, ынак ыраажылары Надежда Шойгуну азы Долума Чымбалакты өттүнүп, ол олчаан шимчээшкенин көргүзүп турар. Фонограмалар дугайында чугаалап-даа канчаар, ол талазы-биле кым-даа ажыл-давайн турар-дыр. Ырлаар са-лым-чаянныг ажы-төлдеривис бар-дыр, ынчалза-даа оларны бо-лур-чогууру-биле углап-баштап, өстүрбейн турар-дыр бис.

Чылдан чылче экижип орап чаңгыс-ла чүүл — уругларның каас-чараш идик-хеви. Ол дээр-ге, билдингир херек, ада-иелер-ниң деткимчезиниң ачызы ышкы-жыл. Бажындан будунга чедир каас идик-хепти, акша-төгериин харамнанмайн, ада-иелер садып берип турар. Чинчи, сырга, чавага дизе-ле, каасталгаларже та чеже акша үнүп турар чүве.

Шаңналдар бичии кижилерге дыка улуг ужур-уткалыг болуру

Светлана
БАЛЧЫР,
культура
килдизиниң
редактору

чугаажок. Янзы-бүрү бижиктер чаштарга чүү-Ындыг хүндүлел бо олар чежени-даа ал тур мөөрейге эки киришкен дыткалы болур турска белекти, чараш ойнаарган болза, олар бүгү на иштинде ону эдилеп, ка гадап, чоргаарланып ар Ынчангаш шаңналдарны гейге ап, солун болду-ла.

Түннел чугаалаар уругларның уран чүүл ырының башкыларының зиторларның, чогаалч мурнунда ажыл улуг-дү-кээрге мөөрей чылдың-на деп ат чаап, хей ч дар үндүрүп, «Хамна чылдың-на эртип тур ажыы бар бе? Чок-ла бо чогуур деңгелге белеткэ-

БОДАНЫР ҮЕ КЕЛГЕН ЭВЕС БЕ?

(Арага аймаан хоойлуга удур садып-сайгарып турарының хоразының дугайында)

Массалыг информация чепсектеринде бо айтырыг эң-не код, чугула чер-ни ээлеп турар. Аныяк, хоочун, эр, херээжен-даа улустуң арага-дарыже сун-дугуп турарының чылда-гаанын тодарадып, кандыг хемчеглер алза экил дээн айтырыгларны ниитиледе чиди-биле тургузуп турар.

Бистиң республикада арагага удур демисел, бо «ажыг сугнуң» хоразының дугайында кайда-даа доктаамал чарлап турары чөптү деп бодаар мен. Чамдык улус харын-даа: «Араганы ишпес деп-ле турар, кулаам безин шылай бер-ди» деп шыжыгар. Араганы шуут ишпес деп кайда-даа хорувайн турар, ону чүгле бодамчалыг, өйлүг ижип, доктааткан үзүндө болгаш тускай чөпшээрелдиг садыглардан садып алырын чогуур албан чер-лери сагындырып турар-дыр ийин.

Чоокта чаа ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албанының Кызылдың «Байкал» болгаш «Суй-Белек» садыгларын торгап, садып турган арагазын хавырган дугайында чүүлүн номчаан мен. Ук садыглар-ның чогуур документилери бол-гаш кандыг-даа чөпшээрел чокка арага-дарыны садып турганы ил-ерээн. Бо садыгларның бирээзиниң арага садар чөпшээрелиниң хуу-саазы 2012 чылдың декабрь 24-те эрте берзе-даа, олар чурттакчы чонга араганы биез хевээр садып турган. А эскези, билдингир, меге маркалар чыпшырып каан кылы-мал арагаларны садып-саарып турганы илэрээн. Бо садыгларга хамаарыштыр оон мурнунда база чаңгыс эвес удаа сагындырыглар-ны берип турган.

Тывада арагалаашкынга удур демиселди күштелдирип, арага садарының чурумунун талазы-биле доктаал-саавырларны хүлээп ап, ажылды чорудуп турза-даа, чурттакчы чоннуң арага-дарыга хамаарыштыр берге байдалын ажылгап, байып алырын бодап чоруур кижилерниң бары дүвү-ренчиг. Ол «ажыг сугнуң» хоразы-

биле чеже-чеже өг-бүлелер чар-лып, ажы-төл диригге-ле өскүс артып турарыл? Республикада кем-херек үүлгедиишкенинниң барык ийи дугаары арагалааш-кынның уржуундан болуп турар.

РФ-тиң 1995 чылдың ноябрь 22-де «Этил спиртин, спирт холу-мактыг болгаш эзиртир суксуннар бүдүрериниң болгаш оон садып-саарылгазының күрүне башка-рылганын дугайында» № 171 хоойлузунче өскерилгелерни ки-рип, 2011 чылдың июль 18-те № 218 федералдыг хоойлуну док-тааткан. Ук хоойлуда этил спирт-тин болгаш эзиртир суксуннарны кажан, каяа, кандыг хүннерде садарын тодаргай айыткан. Фе-дералдыг хоойлуда айыттынганы-биле арага-дарыны кежээкиниң 11 шактан эртенгиниң 8 шакка чедир садары хоруглуг. Регион бүрүзү боттарына таарымчалыг кылдыр хоойлуке өскерилгелер-ни кирип ап болур болганда, Тыва Республиканың Чазаның 2012 чылдың февраль 21-де № 96 доктаалын езугаар, эзиртир сук-суннарны, ол ышкыш пиво аймаан кежээкиниң 7 шактан эртенгиниң 11 шакка чедир садары хоруглуг. Оон аңгыда паркка, хем кыдыны-га, хамаатыларның хөйү-биле дыштаныр черлеринге, үгекчи-гештерге, майгын-садыгжыгаш-тарга суббота, улуг-хүнде болгаш ажылдавас байырлал хүннеринде, культурулуг хөй-ниити хемчеглери болуп турган хүннерде арага-дарыны садары хоруглуг.

2013 чылдың январь 1-ден эгелеп үстүнде айтыкан негелде-лер күштүг болуп кире берген. Ол дугайында хууда сайгарлыкчылар баш бурунгаар кымдан артык эки билер турганы чугаажок. Оон мур-нунда хоорайның кыдыкы черле-ринде хамаанчок, төпте үгек-садыг-лардан назы четпээннер эзиртир суксуннарны, пиво аймаан хостуг садып ап турганы чажыт эвес. Ам 2013 чылдың январь 1-ден эгелеп үгек-садыглар дээн ышкыш улуг эвес садыг-саймаага эзиртир сук-суннарны садарын шыңгыы хоруп каан болганда, ТР талазы-биле

ИХЯ-ның Хөй-ниитиниң корум-чурумунун камгалалын органи-застаар килдис начальнигиниң оралакчызы Март-оол Сергеевич Тарначыдан бо айтырыгга хама-арыштыр республикада ниити бай-далды сонуургадым.

Оон чугаалап турары-биле алырга, январь 1-ден эгелеп хуу-да сайгарлыкчылар ортузунда хыналданы шыңгыы чорудуп эг-лээн. Бо айтырыгны Чазак деңге-линде доктаамал өөренип көрүп, шагдаа ажылдакчылары Кызыл хоорайның мэриясы-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Бо үш айның дургузунда хоорайның аңгы-аңгы микрорайоннарына

арага-дарызын хавыгар. Арага садар чөпшээрелин хавыгар та-лазы-биле материалдарны судче бээр. Мэрия-биле кады ажылда-жылганың түннелинде, хоойлу-дү-рүм хажыдып турар садыгларның арага аймаа садар чөпшээрелиниң хуусаазын узадып бербейн турар.

Чүгле январь айда республи-каның девискээрлеринде садыг черлеринге ниитизи-биле 200 ажыг хыналданы чоруткан. Түннелинде хоойлуга удур эзиртир суксун садып турган 102 таварылга ил-ерээн, 95 сайгарлыкчыларга адми-нистративтиг харысалганы онаа-ган. Кызыл хоорайга — 46, Кызыл кожуунга — 12, Барыын-Хемчикке

бодаарга, үш айның д арагалаашкындан кем-хер дишкенинниң саны к ган. Мындыг хевирли-лерни ап чорудуп, чогу черлери-биле сырый хар кады ажылдап, хөй-ни низациялары чон-биле ажылдаар болза, респ арагалаашкын көскүзү-б вырлып, ниити көргүзү эки талаже чавырлыр д бүзүрел улуг. А бир эвек лыкчылар арын-нүүр чо боттарына акша кирип бодаар болза, байдал бес. Ол дугайында киж угаап-билген турары чугу «Вино азы водка юж эзирий бергеш, мурну даа көрбейн турар согу биле дөмей. Ону кый дэ дыңнапас, харыылаар-да чок, бажыңче балыглат жи-биле дөмей угаан-ме оскунуптар. Водка, вин жиниң угаан-сарылынга тыг болур хире эки чүү-Арагага сундулуг башты ажыл-үүле-даа бүдүрүп оон угаан-бодалынга эки даа кирбес, а арагалааш баштыңчызы киж мунт ийинчыларын башкарып а бөдүүн дайынчы арага-луг болза, ону канчаар-да улуг түргөдел манап тура-гажок бөдүүн киж ара-га сундулуг болза, ол а бөлүк мал-маганындан өнчү-хөреңгизинден чарл-раар...».

Бижээн чүүлүмнү доо сайгарлыкчыларны кээ сеткилдиг болурун база хү чурттавайн, бурунгаар көрү-лүп, хоойлу-дүрүмнү саг кыйгырып тур мен.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Январь айда республиканың девискээрлеринде садыг черлеринге ниитизи-биле 200 ажыг хыналданы чоруткан. Түннелинде хоойлуга удур эзиртир суксун садып турган 102 таварылга ил-ерээн, 95 сайгарлыкчыларга административтиг харысалганы онааган. Кызыл хоорайга — 46, Кызыл кожуунга — 12, Барыын-Хемчикке — 11, Улуг-Хемге 10 таварылга ил-ерээн.

арага садып турар садыгларга, үгекчигештерге хыналданы чорут-кан. Оон түннелинде чамдык са-дыглар кежээкиниң 7 шак ашса-даа, араганы садып турар болган. Киоскилерде пиво аймаан база хостуг садып турары илэрээн. Хоойлу-дүрүм хажыдып турар сайгарлыкчыларга хамаарыштыр хемчег ап, торгаалдарны онааган. А торгаалдарның хемчээли эвээш эвес: чаңгыс катал хоойлуга удур арага саткан болза, хамаатыларны 30 мундан 50 муң рубльге чедир, албан-дужаалдыг кижилерни 100 мундан 200 муңга чедир, юридик-тиг черлерни 300 мундан 500 муң рубльге чедир торгаар. Назы чет-пээн кижиге эзиртир суксун сатка-ны дээш кеземче херээнге онаа-жып болур. Арага аймаан чаңгыс эвес удаа хоойлуга удур садып турган болза, сайгарлыкчыларга хамаарыштыр торгаалдар онаа-рындан аңгыда, садыгның бүгү

— 11, Улуг-Хемге 10 таварылга ил-ерээн.

Март-оол Тарначының чуга-лап турары-биле алырга, ажылды күженишкенин чорудуп турга-нындан амгы үеде нарын байдал чавырлып турар. Чаңгыс шил вод-каны хоруглуг үеде сатканы дээш хөй түннүг акшага торгаадып, арага бараанын хавыртып алырга кымга-даа каража болбайн кан-чаар. Оон кедерезе, арага садар чөпшээрел чок артар. Ынчангаш сайгарлыкчылар ону медепер би-лип эгелээн. Чедимчелиг ажылдың база бир түннели-эрткен чылга

Ниитилелди дүвүредип турар бо айтырыгны 18-те 10 шактан 12 шакка чедир эртер «Шын» с болур «дорт харылзаага» уламчылаар бис. Респу-ның чурттакчы чону 2-03-88, 2-01-35, 8923338788 фон дугаарларынче долгааш, салыксаан айтырыг баш удур бижидип база хүнүнде долгап болур-харылзаага» идепкейлиг киржип, айтырыгларны са-нарны манап артывыс, эргим номчукчу!

Мөөрей, мөөрей...

Р.Б.Күжүгет киржикчилер-биле кады.

«...УГААН-САРЫЫЛДЫҢ КУЮМНУГ ШҮЛҮКТЕРИ»:

(Уланчызы. Эгези № 39 «Шында»).

Дүнеки аалчының уран-чечен омур-хевири сагыш-сеткилдин ханызында чажыт бодал-хөөнү миннип ажыдып алырының сылдаа болур болгаш «арыглаашкын-ның», бачыдындан адырлырының бир чадазы болур.

Н.Кууларның «Боттун ботка...» деп шүлүндө чуртталганың дыш чок, соксаал чок агымы, шимчээшкени лириктиг маадырны «эки тураның» тамызындан үндүр кыйгырып «диргизер»:

Хензиг чаштың каттыраарын
чаптаар дээштиң,
Келин кыстың эгенгенин
магадаар дээш,
Кажыыдалым езулалын

ара кагаш,
Катап база кижилерге
эглип кээр мен.

Сеткилдин дүвүрели нарын, будулгаазынның; ооң дугайында бо эпитеттер медээлеп турар: үен күзел, шынчы хөңнүм. Күзелдерниң дүлгээзининин, кеди чогуң «мегечи хек дезиплетер» деп нарын метафора-диргиздилге илередип турар. Кижиде иштики демиселдин «бачыт» арыдар күжүнүн дугайында бодалды бо шүлүкте автор сиңирген.

1988 чылда шүлүк номунга чырык көргөн «Боттун ботка чарлаан чаазы» деп шүлүктүн идеясында Н.Кууларның 1996 чылда парлатканы шылгараңгай орус шүлүкчүнүн поэмазының тыва дылда очулгазы немелде, ханы уткаларны ажыдып тур. С.Есенинниң «Черный человек» — «Кара кижик» — утка болгаш уран-чечени-биле нарын, ховар чогаал, номчуп тайылбырлаар туржук, ындыг чогаалды очулду-раарын кижик бүрүзү диттикпес. Тыва очулга-биле төрзөн дылын-га өске чоннарда чаа идеялар, уткалар, бодалдар кирер, чоннуң сагыш-сеткил културазын ол байыдар.

3. «Орук». Философчу лириканың, амыдырал-чуртталга дугайында боданышкыннарның, кижиниң чурттап эртер оруктарының дугайында бижээн чогаалдарга оруктуң болгаш бо орукту эртер кижиниң уран-чечен омур-хевири кайы-даа чоннарның чогаалына-га албан таваржыр. Уран-чечен омур-хевир хөй чогаалдарга калтаптыгып турар утка-хөөндөн (мотивтен) сайзырап келир. Орук, орукта кижик, оруктуң бергелери, оруктуң олчазы, кижик, аас-кежик, чидиргилер, оруктуң ужу-кыды...

Н.Кууларның «Орук» деп шүлүү («Даңгына» деп шүлүк ному) — философтуг лириканың бышкан чогаалы. Оруктуң уран-чечен омур-хевири хөй янзы илереп, немелде уткаларны сиңирген.

А мен бодум? Кадыр, тайгак одуругга
Ады чуулган, даянгыш чок
чорумал дег,
дөвүн кызаа кашпал дүүндөн
карак деширип...

кайгал тур мен.

...
эртер диген оруумнун шин
чидиритим.
Арт дээн дөжүм хензигийне
баалык-тыр...

...
кашпал дүүнче харанырга,
чүрек сиңээр — тамы, тамы,
кара тамы!

...

Алыс орук, езулуг арт
мынаар бе кай,
азы көңүс соора барган
эвес мен бе?

...
каңмыыл ышкаш, хаттың
аайын эдербес дээш,
кайнаар баарыл,
харызын кым айылдаарыл?

Мында амыдыралдың алыс утказын билип алыры-биле чуртталганың бергелерин, айыыл-халанын, берге өйүн чуруп көргүскен:

...Сактырга-ла, дүмбей
куй-дур:
Ажырымчы аксындава
амылыглар
Улай шуужуп, утка-даа чок
чидип турар.

...
Бойдус биле Бурган-биле
харылзаа чок.

...
ботка болчур сүзүү бойлаан...

...
Чежеге дээр шак бо халыын
каңдадырыл?

...
Үймээн-үер чежеге дээр
диргелирил,
Үелерниң карышкагы
кажан бүдөр?

Өртемчейниң шуурганы
буза силгээн
Өөмнүң быжыг баганазы
кайда ирги?

Кижиниң чурттап эртер амыдыралында оруктуң уран-чечен омур-хевири: амыдыралга бергелер таваржып боор, азып-тенип чазып болур, тайып ушкаш, куду тамыже дүжүп болур дээн бодалдарны кириген.

Бо шүлүкте лириктиг маадыр: «Бурган келген аймааралдың аспаанда мен» деп миннип турар. Ындыг миннишкени кижиге амыр келбес, бот-хуунуң угаан-сагыжының «ажылы» болбайн аан. Моон-биле деңнээрге, «Бүзүрээчел, кенен чылдар» оруктуң эгезинде таваржыр; тоомча чок, «Чыдынында кеггенгеннер хайылдырган чыргал» манаан, «хандыр угаал билбес улус» база хөй-ле болгай. Угаан-сарыылдыг кижилерниң эртер чигзиниг-өөрүшкү кайызы-даа келир оруун автор мында айтып турар. Уран-чечен параллелизмде шүлүкчүнүн нарын ажыдышкын-нарын номчуур бис:

Дээрде куш сүлде чокта
туттурбас-тыр,
Дезиг, эмдик сарыыл чокта
мундурбас-тыр.

Дээрде куш — «дээрде ужуккан дуруяадан клеткада туттурган хөкпеш дээр», «аас-кежиктиң ак-көк кужу» — аас-кежиктиң дезиг кужу, туттурбас кужу — бедик сүлдениң ачызында кижикке чедип болур. Аас-кежик — дезиг, эмдик аът-ла, а сарыыл-угаан Дээрниң сүлдеси болбаан бе?

Лириктиг маадыр:

«...сүзүктүг эр!... Магалыың-ны... Манап чоруур идегелиң бүдөр болзун» — деп миннип, кыйгырып турар. Сүзүктүг эр — «чүдүлгелиг». Ооң мөргүлүн Тынгарыкчы, Часкарыкчы Бурганы «дыңнап кааштың, авыралын өргүп» чоруур. Кайнаар баарыл, чүнү сурап-дилээрл деп айтырылгар — бо шүлүктүн кол өззү. Шүлүкте-ле аңаа харыы база көстүп келген: сүлде-сүзүк, чүдүлге — даяныр күш ол. «Ээнзиргей ховуларга даяныр күш сурап дилээн...» (Б. Дугаров «Азия»).

Деңгер-дээрниң авыралы шүлүкчү А. Үержааның лириктиг маадырына эң-не берге өйде, «Өжээргел-даа, ынакшыл-даа өглевестээн,

Өөрүшкү-даа, кударал-даа эргивестээн...» өйде келир:

...Үүлөм багын...

Кара бажым харык-ла чок
халайтыптым.
Караам чажы тыртымымаар
кылаш кынды —

Деңзи караа чайлыш кыннып,
шимчей берди,
Деңгер-дээрни дамды-шыктан
көрүп кагдым

(А. Үержаа «Авырал»).

«Даңгына» деп шүлүк номунда философтуг лириканың дугайында чогаал шинчилекчизи Л.С.Мижиттин бижээни:

«Чыындының өскелеринден ылгалып турар көскү чедишкени, мээң бодалым-биле, философтуг агымның көстүп келгенинде... ниитизи-биле ооң стилинде чаа чүлдү немеп турар... «... ооң мурнунда Ак биле Караның демиселин тодаргай харыы-биле көргүзүп турган болза, бо номда — бодунга болгаш номчукуга айтырыг салып турары — авторнуң бышкан философтуг базымнарын херечилеп турар» (а. 47-48). Философчу лирика Н.Кууларның «өгбелерим чурту», «Дүмбей биле Чырык» деп чыындыларында амыдырал дугайында, кижиниң иштики делегейиниң нарын дамчыткан чогаалдар элээн хөй кирген болгаш чаңгыс аай эвес, тайылбырлап бээр белең эвес, хөй тайылбырлыг-даа болгулаар дээрзин үстүндө сайгарылгалардан көрдүвүс. Л. С. Мижиттин «... авторнуң бодунуң, угаашкынының өззү база шүлүктениң, ылаңгыя философтуг шүлүктениң, кол хөөнү бооп турар билишкенинге даянып, шүлүкчүнүн биске чу-гаалаксаан сеткилин билип аар» сорулганы салган. Н. Кууларның философчу лириказының ниити билишкени — Салым, Орук, Сүзүглел, Өлүм, Алыс Шын.

Бурган дугайында боданышкыннар — эң-не нарын боданышкыннар. Кижиниң өртемчейге көрүжүнүн, амыдыралдың алыс утказын болгаш кижиниң бот-хуу бүдүжүн тайылбырлаан өзек билишкени. Бургану өгбелерден салгал дамчып; угаан-сарыылдың, сагыш-сеткилдин өңчүзү бооп келген билиглерден, сүзүктен өске, ырак-чоок чоннарның нарын философиязы база каттыжар. Угаан-сагышты ол байыдар, чаңчылчаан үзелдерге немежир.

Н.Кууларның философиясында кижиге кайгамчык күштү шаңнаар Тынгарыкчы бар, Чаяакчы бар, Дээр бар (маажым Дээр «Төлүм!» дивес — «Самырал» деп шүлүкте), Дээрде Шамбыла ораны бар, Авыралдыг Бурган бар.

Авыралдыг Бурган шаңнаан, эң-не онза, халас кежиин, эгээртимес өңчү-байлаан, амыдырал деп адаттынар черге чурттаар хензиг өйүн четче бүрүн, эчизин кири ажыглааның кандыгыл аан? Черге кижик бооп чурттаар «хензиг өй» — кижиниң эгээртимес өңчү-байлаа, эң-не онза кежиин болур («халас» эвес, шүлүкте: «халас кежиин» деп турар болза, соңгу назынында чедип алган буяны-биле кижик бооп төрүттүнер) — деп, Будда шажыны угаадып турар. Шак ол онза, аас-кежиктиг «хензиг өй» шүлүкчү мында бижип турар.

Берге өйде, «амыдырал чыдыг багы бисти сыырып» туруп бээр, «аймаарааштын, алгыржыр бис: «Бурган башкы, ачы-буян хайырлап көр, өршээп-ле көр!»;

«Аймааралдан база катап тейлей бээр бис: Аа, өршээ, ачы-буян, кежиин өргү, авыралдыг тынгарыкчы, Бурган башкы!...».

Сүзүк, сүлде, Чаяакчының өөредии деп билишкенин биле кады автор: «Дээр-Ада, Ие-Черниң хайыразы», «ыдыктарым» деп миннип турар.

База ол ышкаш тураскаадыг-шүлүкте «үстүү оран, дываажанче үнген боор сен, күжүр акым» — деп бижип турар («Үстүү оран үнген боор сен»).

Н.Кууларның лирикасында, шүлүкчүнүн өртемчейге көрүжүндө чаңчылчаан тыва билиглерден: Дээрге, амы бойдуска чүдүүр билишкенин; база-ла тыва улусчу философияның бир үндезини Будда шажынының билиг системасы-биле чергелештир христиан шажынының чамдык үзелдери дыңналып турар. Чаяакчы, шийт-кекчи болгаш Бурганның өршээли деп билишкенин хөй чылдарда чорудуп келген христиан шажынының улуг ному болур Библияның очулга ажылындан салдар бооп киргени көскү.

4. «Амдыызында, үе барда». Шүлүкчүнүн амыдырал-чуртталга дугайында ханы боданышкыннарлыг баштайгы шүлүктенин бирээзи («Өгбелерим чурту», 1988).

«База катап баштайгы хар херелденин...
Базым санай кара сагыш
душчуп болур.

Бачыттыг чер кырынче
хар дөжелип тур».

Шүлүк хевириниң кыска, миниатюра хевиринге үштээн одуруглар-строфаларга чажыртынган бодалды илерели. Үштээн одуругларда, орук даштарында: тема, ооң сайзыралы болгаш түңнел — бодалды дыңзыг тудуп алган, ооң нарын сайзыралын, шимчээшкенин углап турар.

Бо шүлүкте бодалдар параллелизм дузазы-биле илереттинген: бойдустан болушкуну биле ниитилел амыдыралы. Баштайгы хар, кижилерниң өөрүшкүзү, соондан кээр доңат-доштуг хаттың айылы. Бо чурумалга чергелештир кижилерниң амыдыралына диргелип келир айыылды көргүскен: угаан-сарыыл эддеридир, аалдары-выс одагалары хул бооп өжер; бижээн сестер, бажың-сава, бажың-балгат, арга-арыг, тараа-быдаа хуюкталыр. Совет ниитилелдин бижыг үндезиннери буступ дүжүп турар үе, коммунистиг ужуру буурап, будулгаазынның «езде тургузушкун» чылдарында — «үелерниң карышкаа» деп берге өйде төрүттүнген шүлүк деп билип турар бис. Лириктиг маадырның сагындырып турар айыылы коргунчуг: «Амдыызында... Амыдырал суглуг караа дежилбээнде... Дораан чыгып, хөдөлбээге хөмдүрер бис...». Уран-чечен параллелизмде баштайгы хар база ниитилелде чаартылгаларның уржуу кижилерниң амыдыралына чаагай-даа, чидиргилерлиг-даа бооп болурун философчу угаадыгыг шүлүк сагындырып турар.

Бойдустан чурумалының дузазы-биле кижилерниң амыдыралында диргелип келген айыыл-халаты көргүскен параллелизм дараазында эпитеттер-биле күштелип кээр; авторнуң дүвүрелин, чигзинишкенин, коргушкунун чиге илередир. Бачыттыг чер, кем чок чыш, дээрниң доңган чажы, бүзүрээчел харжыгаш, дошкун сеткил үүлгедииң айбычызы кыпсынчыг хат.

Арыг дээр — бачыттыг чер. «Удур-дедир көрүшпес Ак, Кара», космостун бо ийи удурланышкык

кезектери лириктиг сагыш-сеткилиниң, релиниң, өртемчейге илередикчилери.

«Ажы-төлдер, ханды...

Амырааны кызыгаар
Меңээ бөгүн
Арыг-каас дээш өөр...

Баштайгы харының келген айыыл-халаның чайлап болурул? Нарынзынның-даа бо боданы...

да ийи харыы чажыртын-де, «дораан чыгып, хөмдүрер бис» — чыгыжир, хөдөлүр. «Хөдөлүр ле чүүлү кылып, буджур, демисежир, камга дугайында шүлүкте утка-хөөн айтып турар. хар шуглаан черниң кызыл ханы баткан чыш — чечен омур-хевирде кабарыл? Алган, келген чвениң долуу, орну, өртз дугайында бе? Ханы а — өргүл бе, чүнүң өрдыг өргүлүл, каяа салга бо? Бо омур-хевирде да деңнелге-биле харылза эскерер болзувусса, шү бодалын ажыдарына лап кээр эвес бис бе? доңган чажы» бооп батжыгашты — «мээң оглу бүзүрээчел» деп денне радып турар. Чыш-өргүтөл, христиан шажыны кылдыр салыр чаш тейында угаазылалдыг макта чажыт утка бар.

шажынның номнарын тлаан шинчилекчилерни турары-биле, кижиниң бажып эртер күжү бодун бурган бүдүжүндөн кел утка мында кирген бе?

5. «Чааскаан» («Чому», 2006).

Амыдырал-чуртталга халдадыр кара күштер бодундан база үнүп бол чарлаан чаа. Чааскаан...

Н.Кууларның «Чааск шүлүүнүн ады лириктиг м дүвүрелин чарлап үндүргө аразына кижилерниң чаалга алзып, амыдыралга чок; сүмележир, хөөреж чурттап чорууру. Чогаалды (чааскаанзырал) база мазы, чидиглендир көдү айтыры, (чааскаанзырал жылга) лириктиг маадыр номчукчунун мурнунга к чуртталгада үнелээри кол дугайында чугааны ажы ол? Амыдыралда кижиге үнелиг, чугула бооп тур тиг-демниг, эштиг-өөрлү төрөл сеткилдерниң

Шүлүктүн «Чааскаан» нындан авторнуң бо бода жу дорт билдинип турар. маадыр мында хөй киж аразында чорза-даа, чаалга бүргеткен. Ооң д далаш — хөй кижилер далаш, чымыштыг, дүйм чорууру; чай тывылбас — кижик-биле хөөрежир үе чрылга ужурал — душ бо ышкан кижилер; таптыг чугаалар — дүрген байдал хоозун, үне чок чугаалар.

Бо кезээде дүргед дээн байдал кижиге улут ды, «халалты» халдады човаланга алзып болуру болдурбас бир кончуг а Ол болза кижилерниң дан тап-билээ хөөрежир-дир жип чурттаары-дыр, д човалаңны ажары-дыр.

Уран дс
чогаал

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА ТУРАСКААДЫП...

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан...»

13 чыл Тывага чугула төөгүлүг болушкуннар-биле байлак. 70 чылдан бээр Тыва Арат Республикадан 220 эрес-дидим оолдар, ар-Ада-чурттуң Улуг дайынынга дайзын-биле тулчуур дээш кичилеңгире айттаныпкан, а 1944 чылдың февраль 2-де тыва дайыны киржилгези-биле Ровенск облазының девискээрин фашист оккупациялардан хостаан.

Шөлгө хуну — май 9 база тыва эки турачыларның фронттуң хостанындан бээр 70 чыл оюнга тураскаадып, чоокку үеде үш хемчегни Кызыл хоорайның мэриязының аныяктар херектери-болгаш спорт эргелели, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту, ТывКУ-нун эртем-шинчилелдер организастаар салбыры, «эки турачыларның салгакчылары» хөй-ниити организациязы организастап эрттирер.

«Дайынның маадырлары тыва эки турачылар» деп шинчилел ажилдарының мөөрейи

Мөөрей 2013 чылдың апрель сентябрь 3-ке чедир улам-а. Оон сорулгазы: тыва эки турачыларның амыдырал-чурт-тарының болгаш ажил-чору-тарының дугайында шупту-дун бирден бирээ чокка-а, эртем-шинчилел ажил-чорудар. Мөөрейге кандыг-иредилге албан черлеринин кичилери, студентилери кир-сиптур. Киржикчилерни дөрт-көс аңгылаар: 3-5 класстың кичилери, 6-8 класстың кичилери, 9-11 класстың кичилери, эге, ортума, дээ-иредилге черлеринин студент-илери.

тилери.

2013 чылдың апрель 1-ден тура август 1-ге чедир шилелге үе-чадазы эртер. Киржикчилер боттарының ажилдарын саазын кырынга болгаш электронуг хе-вирге Кызыл хоорайның мэрия-зының аныяктар херектеринин болгаш спорт эргелелинге дужаар. 2013 чылдың сентябрь 2-де эртем-практиктиг конференция хевирин-ге мөөрейниң ийги чадазы эртер. Оон түңнелдери-биле мөөрейниң кол угланышкыннары езугаар бөлүк бүрүзүнге тиелекчилерни илередир.

Мөөрейниң кол угланышкын-нары:

1. Тыва эки турачыларның өндүр улуг маадырлыг чоруу. Маңаа Ада-чурттуң Улуг дайыны-

ның кол тулчушкуннарының, оон маадырларының, Ровно хоорайны хостаанының дугайында база тыва эки турачыларның амыдыралы-биле холбашкан тураскаалдыг чер-лер дугайында ажилдарны бээр.

2. Тыва эки турачыларның үези (эпохазы).

Маңаа XX чүс чылдың 40 чыл-дарның база тыва эки турачылар дугайында ырылар, шүлүктер, балладалар болгаш оон-даа өске чогаалдар, оларның аттары-биле адаттыг кудумчулар, тураскаалдар, өске-даа черлер дугайында шинчи-лел ажилдарын дужаар.

3. Тыва эки турачылар дуга-йында сөс.

Маңаа ол чылдарның шинчи-

лекчилеринин, фронтчуларның салгакчыларының дугайында чүүл-дерни кириер.

Мөөрейге киржилгезинин дугайында чагыгы август 1-ге чедир кириер. 3-5 класстарның өөреник-чилеринин ажилдарын угланыш-кыннар езугаар аңгылаас.

II. «Өлүм чок полк»

Ада-чурттуң Улуг дайыны-ның хоочуннарынга тураскааткан бүгү Россия чергелиг «Өлүм чок полк» деп акцияның 25 киржик-чи хоорайларының аразынче Кы-зыл хоорай база кирип турар. Бо хемчегни эрттиреринин дугайында үзел-бодалды Томск хоорайның бөлүк чурттакчылары илереткен. Олар 2012 чылдың май 9-та Ада-

чурттуң Улуг дайынының 3 муң ажыг хоочуннарының чуруктарын тудуп алгаш, байырлыг колоннага кылаштажып эрткен. Кызыл хоо-райга акцияны «Авторадио» ме-диа бөлүү удуртуп эрттирер. Ма-ңаа күзөлдиг кижилер бүрүзү киржил болур.

III. «Четтирдивис» деп со-циал-патриоттук акция.

Май 20-де Арат шөлүңге «Чет-тирдивис» деп социал-патриоттук акция болуп эртер. «Четтирдивис» деп сөстү тыва дыл кырынга ни-ти сам дузазы-биле (флеш моб) шөлгө тургузуп, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга чет-тиргенин илередир.

Азияна ТАУ.

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясында болгаш Республиканың Чазааның Аппарадында күрүнениң хамаатының Тыва Республиканың Баштыңының экономика айтырыг-ың талазы-биле чөвүлекчизи хостуг албан-дужаалды ээлээр-иңгире тургусканга документилерни хүлээп ап турарының дугайында Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясы биле Тыва Респуб-ликааның Аппарады чарлап тур.

Бо чарлал албан-езузу-парлаттыг соонда 21-чыл дургузунда конкурс-ржири-биле дараазында кичилерни кордакчының эргежок чугула:

1) паспортунуң азы ону со-орукментинин шупту арын-га хоолгазын (ук докумен-т бодун конкурска келгеш, р).

2) эргежок чугула профессио-нал билин, ажил стажын квалификациязын бадыт-тарууска азы ажилдап-чиринин (албан черинин) а албанынга шынзыткан до-кументилерин; күш-ажыл дептери-ктаттыг чурум езугаар-аан хоолгазын азы хамаа-күш-ажыл (албан) ажил-газын бадыткаан өске-даа-ментилерин; профессионал-илининин, ол ышкаш ха-лы күзели-биле—немелде-ининин дугайында, эртем-н, эртем адын тывысканы-гайында доктааткан чурум-шынзыткан документилер-

Россия Федерациязының ниң хамааты албанынга ки-е шаптыктыг аарыгларның-да барының (чогунуң) ду-а медицина албан черинин-ин (001-ГС/у майык езу-

гаар). Түңнелдин хевир-майыын РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының 2009 чылдың декабрь 14-те №984н ду-жаалы-биле бадылаан.

б) күрүнениң пенсия камгала-лының шынзылгазының хоолга-зын.

7) ИНН шынзылгазының хоол-газын.

8) шериг хүлээлгелиг болгаш шериг албанынче келдиртир ужур-луг хамаатыларга—шериг учедунуң документизинин хоолгазын;

9) күрүнениң хамааты алба-нының албан-дужаалынга кордак-чы хамаатының орулгаларының, өнчү-хөреңгизинин болгаш өнчү-хөреңги талазы-биле хүлээлге-леринин дугайында 2009 чылдың август 11-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазының №184 Чар-лыы-биле бадылааны хевир-майыын езугаар долдурган шынзылгазын;

10) күрүнениң хамааты алба-нының албан-дужаалынга кордак-чы хамаатының өөнүн иштинин (өөнүн ээзинин) орулгаларының, өнчү-хөреңгизинин болгаш өнчү-хөреңги талазы-биле хүлээлге-леринин база назы четпээн уругла-рының дугайында 2009 чылдың август 11-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазының №184 Чар-лыы-биле бадылааны хевир-майыын езугаар долдурган шынзылгазын.

2. Кордакчыларга тургускан негелделер:

1) ажил-чорудулганың чогуур угланышкыннарының талазы-биле («Экономика», «Саң-хөө бол-гаш чээли», «Экономика болгаш газы», «Күрүнениң болгаш мунципалитеттин саң-хөөзү», «Банк менеджментизи» болгаш өске-

даа), дээди эртем-билинин бары, эртем чадазының (эртем адының) бары;

2) кол-кол албан-дужаалдар-га күрүнениң хамааты албанының стажы ийи чылдан эвээш эвези азы мергежилинин аайы-биле ажилының стажы беш чылдан эвээш эвези;

3) профессионал билиглери:

Россия Федерациязының Кон-ституциязын, Россия Федерация-зының хоойлужудулга болгаш нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларын, Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Тыва Рес-публиканың нормативтиг эрге-хоой-лу актыларын билири;

үндүрүг, бюджет хоойлужу-дугазын билири;

күрүне болгаш муниципалдыг эрге-чагырганың үндезинерин билири;

херек эмгелелинин үндезинин, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарынга херек эмгелелинин талазы-биле саавыры-ны билири;

4) профессионал арга-мерге-жили болгаш кылып билир чүүл-дери:

сайгарылга ажылынга арга-мергежили;

хуралдар, чөвүлелдер дээн ышкаш коллективтиг айтырыглар шийтирилээр өске-даа чыыштар-ны, ажилчын бөлүктөрү болгаш өске-даа хемчеглерни организас-таар база эрттирер арга-мергежи-ли;

актыларның болгаш өске-даа документилеринин профессионал түңнелдерин, сүмелерин белеткээр арга-мергежили;

илеткелдерни, кыска медээ-лерни, отчеттарны, дыңнадыглар-ны болгаш өске-даа материалдарны шалыпкын белеткээр арга-мерге-жили;

ажыл-чорудулганың чогуур адырынга чугула медээлерни чыыр болгаш четчелээр арга-мергежили; шийтирилери бодунун ха-

рыылаар айтырыгларынга дүүш-түр шалыпкын хүлээп алыр болгаш күүседир, мурнады шийтирилээр чүүл-дери шын хуваар, чаа байдалдарга чачыгар болгаш айтырыгны шийт-пилээрде чаа аргаларны ажылгаар арга-мергежили;

коллективке дээштиг кады ажилдажылганы, чогуумчалыг ажил-ишти болдурар болгаш чөрүлдээлиг байдалдарда таарым-чалыг шийтирилери тып алыр арга-мергежили;

медээлер-биле болгаш медээ-лер системалары-биле ажилдап тура амгы үениң технологияларын ажылгаар арга-мергежили;

сайгарылгалыг, ажил-херекчи болгаш тайылбыр-медээ байдал-дыг документилерни тургузар арга-мергежили;

кижилер-биле ажил-херекчи болгаш билдиг харылзажыр арга-мергежили;

хүлээп алдыганын шийтирил-ринин чогуумчалыг экономиктиг бол-гаш социал салдарын баш удур то-дарадып, оларның күүселдезинин чоруп турарын сайгарып, келир үеде кандыг болурун баш удур тодара-дып билири;

нарын сорулгаларны чөптүү-биле үнелеп, оларны шийтирилээр-ринин чогуумчалыг аргаларын тып билири;

статистиканың болгаш отчеттуң сан-түңнерин, баш удур санаар чаа медээлерни сайгарып, оларны чедип алыры-биле чаа сорулгалар-ны болгаш чепсек-херекселдерни дилеп, тып билири.

3. Тыва Республиканың күрүне-ниң хамааты албанының конкурс чарлаттыг албан-дужаалының квалификациялыг негелделерин-ге дүүшпес, а ол ышкаш күрүне-ниң хамааты албанынче киреринге болгаш ону эртеринге федерал-дыг хоойлужудулга доктаадып тургускан кызыгаарлаашкыннар езугаар таарышпас болза, **хамаа-тыны конкурска кирибес.**

Хамаатының кириген медээле-

ринин шынныын хынаар.

4. Конкурсту эрттиреринин доктаадып тургускан чуруму:

Конкурс 2 үе-чадага эртер, 1-ги үе-чада — документилерни хүлээп алы-ры болгаш хынаары, 2-ги үе-чада — конкурс чорудулгаларын (айты-рыгларга харылаары, беседала-жыры) эрттирери.

Конкурстуң ийги үе-чадазын эрттиреринин ай-хүнүнүн, болур черинин болгаш шагынын дугайында шийтирилери Тыва Рес-публиканың Баштыңының Ад-министрациясында болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппара-дында күрүнениң хамааты албаны-ның Тыва Республиканың Баштыңы-ның экономика айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи хостуг албан-дужаалды ээлээр дээн кор-дакчыларның кириген медээлери-нин шынныын хынаан соонда хүлээп алыр.

5. Документилерни хүлээп

алыр чери, үези болгаш хуусаа-зы: бо чарлалдың 1 пунктузунда айыттыг документилерни дараа-зында адреске хүлээп алыр: Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүл-дүм кудумчузу, бажың.18 (каб № 319 «в»), ажил хүннеринде 08 шак 00 минутадан 17 шак 00 минутага чедир бо чарлалды парлаан хүнден 21 хүн дургузунда; документилер-ни почта-биле чорудар апарганда дараазында адреске чорударын диледивис: Тыва Республика, Кы-зыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18 (каб № 319 «в»), «Кон-курска» деп демдегледип каар.

6. Конкурсту эрттиреринге ха-маарышкан бүгү айтырыглар та-лазы-биле тайылбыр алыр дизе, Тыва Республиканың Баштыңы-ның болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының күрүне албанының болгаш кадр курлавы-рының айтырыгларының талазы-биле департаментизинге келир, телефоннары (839422) 3-04-10, 2-31-11.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АРГА-АРЫГ АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ ТА- ЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ

— аукционнуу организакчызы ыяш белеткелинин талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырар сорулга-биле арга-арыгның өзүмнерин садыглажырының талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырар, онза чугула таварылгаларда Тыва Республиканың девискээринге күрүне болгаш муниципалдыг хереглелдерни ханды-рары-биле №2-кр/13 аукционну аас-биле садыглаашкын хевирлиг кылдыр ТР-ниң «Тожу лесниче-ствоу», ТР-ниң «Каа-Хем лесничествоу», ТР-ниң «Чадаана лесничествоу» күрүнениң казна албан черлеринин доктаадып тургускан регламентилеринге дүүштүр эрттиреринин дугайын дыңнадып тур:

Аукцион- нуу №	Турар чери		Квартал- дын/ди- линдек- тин №	Ыяштын хемчээли (куб)		Породазы	Шөлү (га)	Ажылгалдын чөлшээрэн хевир	Аукцион единица- зының эге өртээ	Долаа- ның түнү, рубл - биле
	Лесниче- ствоу	Лесниче- ствоунуң участоктары		Шүптү	Оон иштинде тудут ыяжы					
1.	Каа-Хем	Сизим	785/69	150	-	Лц	5,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	492,0	49,2
2.	Чадаана	Чыраа-Бажы	37/12	241	207	Лц	2,5	Ыяш белет- кели, 1 чыл	30206,28	3020,63
3.	Тожу	Сыстыг-Хем	108/27, 29,35	356 76 50	88 13	Лц, Б С	16,5	Ыяш белет- кели, 1 чыл	13055	1305,5
4.	Тожу	Тоора-Хем	60/16	235	217	Лц	3,7	Ыяш белет- кели, 1 чыл	25797,80	2579,78
5.	Тожу	Тоора-Хем	27/13,17	493	-	Лц	2,3	Ыяш белет- кели, 1 чыл	1811,04	181,10
		Түнү:		1601,0	525		30	Ыяш белет- кели, 1 чыл	71362,12	7136,21

1. Арга-арыг участогун дилиндектөөзүн, ажыл-лаарынга кызыгаар тургуспаан.

2. Аукционну эрттирер чери болгаш ай-хүнү: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет 131, 2013 чылдың апрель 29-та 10.00 шакта (тус черниң шагы-биле);

3. Аукционга киржиринин чагыын кирип эгелээринин болгаш доостурунун ай-хүнү. Аукционга киржиринин чагыгларын бо дыңна-дыгны парлаан хүнден 2013 чылдың апрель 23-ке чедир ажил шактарында хүлээп алыр.

4. Албан-езуунун сайты: аукцион дугайында документиленни Интернет четкизинде «www.torgi.gov.ru» http://les.tuva.ru деп сайты-да кириген.

5. Өртөк өстүреринин аразы (аукционнуу базамы) — аукционга саткан чүүлдүн эге өртээ-нин 5 хуузу.

Долаа дугайында медээлер болгаш ону төлөөринин чуруму: аукционга киржири-биле 2013 чылдың апрель 23-ке чедир аукцион едини-

цазының эге өртээниң 10 хуузу хемчээлди долаа акшаны аукцион организакчызының дараазында агар санынче төлевир поручениезин езугаар шилчидери-биле боттандырар:

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агийы-ның талазы-биле күрүне комитеди
Получатель: УФК по Республике Тыва (Гос-комлес РТ л/с 05122009940)

ИНН 1701046164; КПП 170101001 р/сч. 40302810800002000002 ГРКЦ НБ Рес.Тыва Банка России г.Кызыла БИК 049304001. «Төлевириниң ады» деп черге «№2-кр/13 аукционга киржилге дээш долаа төлевири» деп айтыр.

6. Арга-арыгның өзүмнерин садыглажы-рының керээлерин чарарының хуусаазы: арга-арыг участогун арендаарының керээзин аукцион протоколунга ат салган хүнден чээрби ажил хүнүнүн дургузунда чарган турар ужурлуг.

7. Аукционга киржиринин дугайында долу ме-дээлерни аукционнуу организакчызындан 8 (394 22) 6-19-18 деп телефондан билип ал болур силер, харылзажыр кижилер — Аюна Сергеевна Ондар.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энерге-
тиктөр мкр, 13-те 4 каът
тууйбу бажың. Бажың
ажылгалга дужааттынган.

«Ажаалга банкызы» ААН
таварыштыр ипотекага ап
болур.

Каш базым черде быжыг
гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алы-
ры — амгы үениң экономиказының
турум эвес байдалдарында силер-
ниң акшаңарны камгалап алырының
эң эки аргазы-дыр.

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энерге- тиктөр мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	3	97,80	11,50	2,3

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура,
өөредилге, көдээ ажил-агий килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09,
реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлөтүр
— 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7953. Чагыг 40. Номериң парлаггаже дужааганы: график
езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Айюранга дузалажылыны

7 харлыг Айюран Лаа-Хоога 2011 чылда аденоле-
фия деп диагносту салган. Оон бажының мээзинде докта-
турар ыжык бар болганын эмчилер тодараткан. Бо аары-
г эң-не ховар аарыгларның аразында ийи дугаар черде ту-
раарыгдан эмнээр эм-таң тывылбас болгаш оон өртээ
Айюран Кызылдың №14 ортумаа школазынга өөренип ту-
күстен эгелеп аарыгның уржундан өөредилгезин сокса-
га таварышкан. Оон карааның көөрү баксыраан болгаш
дыңнаас, аксындан чараазы төктүп турар, чугааланыры б
апарган. Мээде ыжыктын дүрген өзүп, аарыгның өөскүп ту-
ге байдалды тургузуп турар.

Айюран ийи угбазы болгаш авазы-биле бажың хөлээли-
олуларлар. Авазы—бот-ие, оон ажилдап алган акшазы чүт
хөлээзининче үнер. Айюранга төрүмелинден инвалид деп ш
ны бо чылын берген. Чоокта чаа февраль айда оол авазы-б
хоорайга эмчи хыналдазын эрткен. Ам Айюранга Москва хо-
эртем-шинчилел институтунга кезишкенин чорудар. Оол
чааскаан көдүрүп, ажаал албас болганда, оларның-биле кы-
зы кады чоруур. Байдалы берге бичи кижиле пөөдиге
аажок берге дээрзин олар Томск чораш, көргөн. Ам Москва
да орук хөлээзининче, эм-таң садарынче, аңаа баргаш, кырга
чурттаар черинче дээш, чарыгдалдар аажок хөй.

Айюранга акша-төгөрик чыыры-биле апрель 10-да Улус-
дылга бажыңыга кежээкиниң 6 шакта «Амыдыралды»
деп ачы-дуза марафон-концертче республиканың бүгү чо-
тур бис. Эриг-баарлыг чонувусту, хуу сайгарлыкчыларны, а
ганизация черлерин бичи Айюранга дуза кадарынче кыйгы-
гар.

Харылзажыр телефоннары, марафон эрттирикчилери
гаары: 8(39422) 2-10-14; 2-37-21; 8-913-356-07-40. Кыргы-
8-923-269-60-04; авазының 8-923-269-57-99.

Акша шилчидер агар сан: 40817810575710009266
40817810665001005544/54 Сбербанк.

Медээ

ЭҢ КҮШТҮГЛЕР АЫТТАНЫПКА

Даарта, апрель 5-те, Но-
восибирск хоорайга каратэ-
ге «Чединшкин кубогу» деп
Бүгү-россия маргылдаазы
ажыттынар.

Бо кубок дээш маргылдаа —
Россияда улуг маргылдааларның
бирээзи. Езулуг эр кижиниң спорту
деп санаттынган спорттун бо хе-
виринге маргылдааның бир негел-
дези — аңаа 1996-2000 чылдарда
төрүттүнген оолдарның киржири.

Эрткен чылын бо маргылдаага
киришкен Тываның каратэчилери
үш алдын медальды чаалап ап,
деңзилер аайы-биле ийиги болгаш

үшкү черни ээлээр.

Россияның «Чедин-
шун» чаалап алыр дээш
каратэ федерациязының
зидентизи Али Чингис
тулгазы-биле эң күштү
тэчилер Новосибирск
аыттанькан. Оларның
2013 чылда каратэге
чемпиону Алдын-Херел
оол, бекид мергежилди
күштүг тыва каратэчи-
лынга кирген Кежик Бай-
Жан Коган Артур, Кири-
ненко дээш, өскелер-даа

АРГА-ДУРЖУЛGAZYH СОЛУШКА

Тыва үндезин культу-
ра төвүнге республиканың
уран чүүл школаларының
тыва хөгжүм башкыларының
билиин бедидер өөредилге
дүүн, апрель 3-те, доозулган.

Хандагайтының бичи уруглар-
ның уран чүүл школазындан Чая-
на Наажаң, Чадаананың уран чүүл
школазындан Владимир Куулар,
ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунда
Мугур-Аксы уран чүүл школазын-
дан Аңгы-оол Хертек дээш, ни-
тизи-биле чээрби ажыг башкы мер-
гежилин бедидип келген.

Март 28-те эгелзэн бо курска
тыва национал хөгжүм херексел-
деринге ойнаарыга уругларны
өөредиринин үндезин тыва аргала-
рының болгаш оларның амгы үеде
угланышкыннарының дугайында
Кызыл хоорайда болгаш кожуун-
нарда уран чүүл школаларының
тыва национал хөгжүм башкылары
сайгарып чугаалажып, арга-дур-
жулгазын аразында солчуп, чаа
чүүлдерни билип ап, билиин бедит-
кен. Тыва хөгжүм херекселдеринге
уруглар, оолдарны ойнап өөреди-
ринде чединшиктер, чаа арга-дур-

жулга болгаш ам-даа сай-
чүүлдер хөй болган. Чоок-
тыва хөгжүм херекселдер
өөренип турар уругларны
харыңга таарыштыр чааап
ойнап өөренип эгелзери
болзун дээш, хөгжүм
деринге ойнаарыга ур
өөредиринин чамдык
дээш, оон-даа өске.

Уран чүүл школалары
ционал хөгжүм башкылар
хөгжүм херекселдеринин
шеверлери, тыва хөгжүм хе-
деринге ойнап чоруур ат-
хөгжүмчүлөр, тыва
хөгжүм теориязының специ-
ри ТР-ниң Культура яамызы
луп эрткен «төгөрик столга»
дарыгны тыва национал х
хандыкшыдарының, тыва
хөгжүмүнүн үнези чок эртин
келир үениң салгалдарына
лап арттыларының айтыры
чугаалажып, маңаа хамаар
бодалдарын солушкан.

Тыва национал хөгжүм
лиин бедиткен дугайында се-
каттарны башкыларга тыва
Шаңгыр-оол С

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.сч. № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика тав
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херек-
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редак-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа факти-
дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.